

Lituanistinių mokslų institucionalizavimas 1939–1955 m.: kultūrologinio diskurso bruožai

ROMUALDAS JUZEFOVIČIUS

Lietuvos kultūros tyrimų institutas, Saltoniškių g. 58, 08105 Vilnius

El. paštas romju@inbox.lt

Šiame straipsnyje vartojama lituanistinių mokslų sąvoka apima lietuvių kalbos, literatūros, tautosakos, Lietuvos istorijos, kultūros paveldo mokslinius tyrimus. Siekiama įvertinti mokslininkų vaidmenį lituanistikos institutų steigimo procese nuo Antano Smetonos lituanistikos instituto veiklos pradžios Kaune 1939 m. iki Lietuvos TSR Mokslų akademijos organizacinės struktūros ir veiklos kryptingumo formavimo pabaigos XX a. 6-ojo dešimtmečio viduryje. Darbe analizuojamas nepriklausomos Lietuvos mokslininkų lituanistinių tyrimų organizavimas ir pirmosios valstybinės mokslo įstaigos steigimo prieškarinio Kaune prielaidos, įvertinamas mokslininkų kultūrinis vaidmuo siekiant išsaugoti lituanistinių tyrimų tęstinumą sovietmečiu. Sovietmečio pradžioje kuriamos Lietuvos Mokslų akademijos steigiamuose Lietuvių kalbos, Literatūros, Istorijos instituteuose, nepaisant griežto ideologizavimo ir veiklos reglamentavimo, stengiasi planuoti ir įtvirtinti Lietuvos kultūrai aktualius lituanistinius tyrimus, leidybos darbus, sutelkti kvalifikuotus darbuotojus, siekta mokslo ir atminties kultūros sanglaudos, platesnės kultūros paveldo sklaidos.

Raktažodžiai: Lietuvos mokslininkai, lituanistika, mokslo institucijos, kultūros istorija

---

IVADAS

Prieš aštuoniasdešimt metų nepriklausomoje Lietuvoje pradėjusi veikti pirmoji valstybinė mokslo įstaiga – Antano Smetonos lituanistikos institutas – skatina šių dienų kultūros ir mokslo istorijos vertinimų panoramoje dar kartą pažvelgti į lituanistinių tyrimų organizavimo prielaidas ir kultūrinės vertės. Lietuvių kalbos, Lietuvos istorijos ir kultūrinio paveldo profesionalių tyrinėjimų organizavimo idėja buvo siejama su mokslinius tyrimus vienišančios mokslų akademijos įsteigimu ir buvo brandinama dar nuo 1907 m. intelektualų įsteigtoje Lietuvių mokslo draugijoje, o vėliau ne kartą aktualizuojama per visą nepriklausomos Lietuvos tarpukario laikotarpį. Akademinėje aplinkoje buvo svarstomi keli valstybinio mokslo centro formavimo projektai, tačiau institucionalizavimo požiūriu pažymėtinas Lituanistikos instituto steigimas 1938–1939 metais.

Mokslo istoriografijoje tai iš dalies siejama su transformuota pradine Mokslų akademijos, kaip universalios mokslo institucijos, idėja, o Lietuvos politinės istorijos kontekste šio

Lituanistikos instituto įsteigimas prieškariu daugiau tapatinamas su siekiu stiprinti tautinės ideologijos ir politikos pozicijas. Pažymėtina, kad XX a. Lietuvos kultūros raidos vertinimo požiūriu lituanistinių tyrimų institucionalizavimo pradžia ir tęstinumo pastangos sudėtingų istorinių pokyčių sąlygomis byloja apie humanitarų ir kitų mokslininkų prioritetinių lietuvių kultūros plėtojimo konceptualumą, mokslinių tyrimų sanglaudą su visuomenės kultūrinio tapatumo ugdymu. Lituanistikos instituto steigimo ir jo numatytos veiklos išsaugojimo sovietmečiu aplinkybės, mokslo asmenybių indėlio vertinimas šiame kontekste skatina tam tikras galimas šių dienų mokslininkų diskusijas, nes nėra pakankamai išsamiai ištirta nepriklausomos Lietuvos akademinio elito sąveika, intelektualų kultūrinio socialumo ir valdžios įtakos, mokslininkų pozicijų kaita. Skelbtuose šių dienų istorikų darbuose pateikti šaltinių duomenys ir jų vertinimai byloja apie svarų akademinės inteligentijos ir jų kurtų organizacijų indėlį į kultūrinį gyvenimą, siekius ugdyti Lietuvos visuomenę, taip pat apie istorijos iššūkius ir galimybes. Nors tarpukario nepriklausomos Lietuvos mokslo organizavimo ir plėtojimo procesą atspindinčių rankraštinių šaltinių duomenys yra gana fragmentiški, išsklaidyti skirtingų fondų bylose, jų ir spaudos analizė leidžia įžvelgti tiek akademiškumo, tiek ir svarbius akademinės visuomenės viešosios raiškos kaitos bruožus: atvirumą naujiems požiūriams, tarptautiškumo stiprinimą, formalių ir neformalių ryšių plėtrą, akademinio elito lyderystę, viešą diskursą, mokslo įvaizdžio ir statuso stiprėjimą visuomenėje. Šie bruožai liudija akademinio elito raiškos modernėjimo tendencijas. Šaltinių tyrimai taip pat rodo, kad šias pozicijas iš dalies mėginta išsaugoti steigiant mokslo institucijas sovietmečiu, prisitaikyti prie sudėtingų ir kintančių politinių aplinkybių.

Verta paminėti, kad bendresniame kultūros politikos istorijos kontekste svarbius pirmosios Lietuvos Respublikos mokslo ir kultūros institucijų veiklos klausimus savo darbuose nagrinėjo Dangiras Mačiulis. Jo monografijoje *Valstybės kultūros politika Lietuvoje 1927–1940 m.* yra pateikti informatyvūs duomenys apie mokslininkų dalyvavimą svarstant kultūros plėtojimo, naujų institucijų steigimo ir kitus projektus [38]. Nors mokslininkų kultūrinės veiklos organizavimas ir jos valdymas, ryšiai su vyriausybe knygoje aptarti gana glaustai, tačiau išnagrinėtos svarbiausios Kauno profesūros iškeltos Lietuvos kultūros akademijos steigimo idėjos, Antano Smetonos vardu pavadinto Lituanistikos instituto nuostatos ir įsteigimo pradžia.

Esminiai nepriklausomos Lietuvos kultūros politikos bruožai apibūdinami Lietuvos istorijos instituto mokslininkų rengiamos daugiatomės *Lietuvos istorijos* D. Mačiulio parengtoje dešimtojo tomo dalyje. Čia nagrinėjami valstybės propagandinės veiklos turinys ir formos padeda geriau suvokti politinį ir ideologinį lituanistinių tyrimų institucionalizavimo pradžios kontekstą [30]. Svarbūs Antano Smetonos lituanistikos instituto įkūrimo duomenys ir vertinimai pateikti specialiai šios mokslo įstaigos istorijai skirtame Dangiuro Mačiulio straipsnyje [37], taip pat Antano Tylos pranešimo tekste [50], juose remtasi Lietuvos mokslų akademijos archyvo ir kai kurių kitų fondų šaltinių, tarpukario publicistikos tyrimu.

Lituanistinių mokslų institucionalizavimo sovietmečio sąlygomis istoriografija nėra gausi. Bendresni duomenys apie mokslo įstaigų steigimą sovietmečio pradžioje pateikti proginiuose ir apžvalginuose Mokslų akademijos istorijos leidiniuose [29; 33; 34; 35], taip pat žinomų mokslo organizatorių biografiniuose leidiniuose. Paminėtina Vyginto Broniaus Pšibilskio knyga, kurioje ne tik aptartas mokslininko ir aktyvaus kultūrininko Mykolo Biržiškos indėlis steigiant Mokslų akademiją ir integruojant lituanistinius tyrimus joje, bet ir atskleistos jo veiklos idėjinės prielaidos. Knyga parengta remiantis rankraštiniu ir publicistinio palikimo analize [42].

Analizuojant Mokslo akademijos steigimo ideologinę ir politinę situaciją taip pat yra svarbi istoriko Mindaugo Tamošaičio parengta V. Krėvės-Mickevičiaus politinės biografijos apybraiža, kurioje nuosekliai nagrinėjamas jo pažiūrų kairėjimas, aptariamos prielaidos ir poveikis to meto akademiniai aplinkai [48]. Knygoje pateikti duomenys byloja, kad V. Krėvė-Mickevičius aktyviai dalyvavo Lietuvos Mokslų akademijos steigime, buvo lojalus sovietų valdžiai, tačiau stengėsi išsaugoti ir įtvirtinti lituanistinius darbus, pristabdyti rusifikaciją.

Lietuvos intelektualų elgseną sovietinio režimo pradžioje iš dalies padeda suvokti pranešimų ir straipsnių apie Steponą Kolupailą, Pranciškų Baltrų Šivickį ir kai kuriuos kitus garsius mokslininkus, akademikus publikacijos, deja, tenka pripažinti, kad Lietuvos akademinio elito elgsena sovietinimo sąlygomis ir jos svarba nėra pakankamai išsamiai ištirta ir įvertinta. Taip pat nėra sutvarkyti ir reikiamai susisteminti mokslo personalijų fondų rankraštiniai šaltiniai, egodokumentai, jų platesnį viešinimą reglamentuoja ir teisiniai viešimo apribojimai.

Lituanistikos mokslinių tyrimų organizavimo pokario metais analizei yra naudingas Alfredo Bumblausko ir Nerijaus Šepečio parengtas straipsnių rinkinys *Lietuvos sovietinė istoriografija. Teoriniai ir ideologiniai kontekstai* [32], kuriame diskutuojama apie ideologinio poveikio skirtingoms lituanistikos sritims ir mokslininkų veiklai padarinius.

Pokario lietuvių kalbos tyrėjų darbai, ideologinio poveikio problemos, lingvistinių veikalų leidybos sąlygos ir lietuvių kalbos mokslo tęstinumo pastangos išsamiai išnagrinėtos Zigmo Zinkevičiaus lietuvių kalbos istorijos studijose [51], Lietuvos istorikų mokslinės veiklos galimybės sovietmečiu nuosekliai aptartos Aurimo Švedo monografijoje *Matricos nelaisvėje. Sovietmečio lietuvių istoriografija* [46].

Šio straipsnio tikslas, remiantis paskelbtais mokslo darbais, nepanaudotais ar mažiau tirtais šaltiniais, įvertinti mokslininkų dalyvavimą ir jų vaidmenį lituanistikos institutų steigimo procese nuo Antano Smetonos lituanistikos instituto veiklos pradžios Kaune 1939 m. iki Lietuvos TSR Mokslų akademijos organizacinės struktūros ir veiklos kryptingumo formavimo pabaigos XX a. 6-ojo dešimtmečio viduryje. Tuo tikslu numatoma išanalizuoti nepriklausomos Lietuvos mokslininkų lituanistinių tyrimų organizavimo idėjas ir pirmosios valstybinės mokslo įstaigos steigimo prieškarį Kaune prielaidas, atskleisti ir įvertinti šios mokslo įstaigos ir mokslininkų kultūrinį vaidmenį siekiant išsaugoti lituanistinių tyrimų tęstinumą sovietmečiu. Šis procesas nėra visapusiškai išnagrinėtas, analizuotinių ir diskutuotinių mokslo ir kultūros sanglaudos istorinių problemų aptarimas yra aktulus plėtojant šių dienų Lietuvos visuomenės kultūrinį tapatumą, stiprinant jaunosios kartos tyrėjų savimonės vertybines nuostatas ir sociokultūrinę atsakomybę.

LITUANISTINIŲ TYRIMŲ ORGANIZAVIMO IR KULTŪROS SANGLAUDA

Svarbia XX a. nepriklausomos Lietuvos mokslininkų tiriamosios veiklos organizavimo prielaida buvo 1922 m. Kaune įsteigto Lietuvos universiteto (nuo 1930 m. pavadinto Vytauto Didžiojo universitetu), taip pat vėliau steigiamų specializuotų aukštųjų mokyklų pedagoginė ir iš dalies mokslinė infrastruktūra. Aukštosiose mokyklose ryškėjo ne tik studijų, taikomųjų mokslo tyrimų organizavimo lyderiai, bet ir tie intelektualai, kurie nuosekliai skatino plėtoti lietuvių nacionalinės kultūros palikimo tyrimų ir jo sklaidos visuomenėje procesą.

Lietuvoje pradėtas aukštųjų mokyklų steigimas buvo reikšminga ne tik mokslo, bet ir kultūrinio gyvenimo modernėjimo prielaida, tačiau XX a. 3-iajame dešimtmetyje tai jau nebetenkinė visuomenės poreikių. Todėl mokslo bendruomenėje pradėta kalbėti apie universalus, skirtingas tyrimų sritis apimančio mokslinio centro steigimą. Tokio centro

steigimu buvo suinteresuoti ir humanitarai, siekę ne tik profesionalios dalykinės specializacijos, bet ir geresnės tarpdalykinės sąveikos, kuri buvo aktuali sprendžiant mokslinės terminijos ir kai kurias kitas bendramokslines bei kultūros problemas. Tai galėjo padėti geriau organizuoti ir plėtoti tarptautinius mokslo ryšius, nes jie iš esmės rėmėsi individualia Lietuvos mokslininkų iniciatyva, taip pat gana ribotomis finansinėmis visuomeninių organizacijų galimybėmis.

Mokslų akademijos idėja iš dalies buvo svarstoma 1926–1927 m. rengiantis įsteigti Lietuvos universiteto Humanitarinių mokslų ir literatūros draugiją [1, 2]. Mokslų akademijos projektas buvo parengtas 1928 m. grupės Lietuvos universiteto profesorių: Vinco Krėvės-Mickevičiaus, Mykolo Biržiškos, Prano Skardžiaus, Kazimiero Pakšto. 1930 m. Mykolo Biržiškos papildytą akademijos statuto projektą apsvarstęs Lietuvos universiteto senatas jam pritarė. M. Biržiškos nuomone, valstybės remiama akademija turėjo neapsiriboti mokslo tyrimų organizavimo funkcija, bet ir remti kultūros plėtrą [42, 288].

Kadangi Lietuvos vyriausybė tuo klausimu sprendimo dar nepriėmė, universiteto dėstytojai svarstė ir galimybę kurti valstybines kultūros paveldo kaupimo ir saugojimo įstaigas, kurios vėliau galėtų būti jungiamos į stambesnes mokslą koordinuojančias institucijas. Universiteto mokslininkų pastangomis prie Švietimo ministerijos 1935 m. buvo įsteigtas Lietuvos tautosakos archyvas [33, 11].

Svarstant mokslo institucijų steigimo projektus, nemažai diskutuota akademinėje bendruomenėje, dažniau akcentuotas Lituanistikos instituto reikalingumas. Tačiau pirminis tokio instituto organizacinis modelis iš esmės buvo siejamas su daugiaprofilinės mokslo akademijos idėja. Tokio Lituanistikos instituto statuto projektas buvo svarstomas 1934–1935 m. Vytauto Didžiojo universiteto Humanitarinių mokslų fakulteto tarybos posėdžiuose. Pagal tuo metu rengiamą mokslinio instituto statutą, buvo numatoma tirti materialinę ir dvasinę Lietuvos gyventojų kultūrą. Statute nurodomi trys pagrindiniai skyriai: humanitarinių, gamtos ir socialinių mokslų. Fakulteto taryba pripažino tokio instituto aktualumą, o sudaryta redakcinė statuto parengimo komisija 1935 m. sausio 25 d. nutarė patikslintą jo projektą teikti universiteto senatui [2, 53].

Diskutuotina, kodėl šio projekto kelerius metus nepavyko suderinti su vyriausybės planais: ar tai lėmė siūlomų projektų neišbaigtumas, ar tautininkų kultūros politikos nuostatos, stiprinama ideologinė aplinka. Tačiau pabrėžtina, kad Lietuvos mokslininkai krašto spaudoje, mokslinių ir kultūros organizacijų renginiuose nuosekliai ragino spręsti valstybės remiamos Lietuvai aktualių mokslinių tyrimų įstaigos steigimo klausimą. Projektas tapo viešo intelektualų diskurso pagrindu, raginta jį įgyvendinti ne vien visuomenės, bet ir valstybės pastangomis. Taigi aktyvi mokslininkų bendruomenės ir kitų intelektualų pozicija skatino Lietuvos vyriausybę konkrečiai spręsti mokslinio instituto steigimo klausimą.

Istorikas Dangiras Mačiulis, išsamiai išanalizavęs tarpukario mokslo ir kultūros intelektualų diskusijas ir valdžios poziciją dėl minėto mokslo centro steigimo, akcentuoja, kad svarbesne prielaida institutui įkurti buvo ne tiek mokslininkų teikiami projektai, bet „Švietimo ministerijos siekis padėti pamatus tautinei kultūrai į pagalbą pasitelkus lituanistiką tiriančius mokslus“ [37, 34]. Nors argumentų tokiai pozicijai pagrįsti pakanka, tačiau, manytina, kad mokslo bendruomenės potencialas, idėjos ir viešosios veiklos pastangos buvo sėkmingai panaudotos priimant politinį sprendimą. Dalis Kauno profesūros nuosekliai ir aktyviai dalyvavo tautinės kultūros plėtojimo, visuomenės kultūrinio tapatumo ugdymo procese, reikėsi publicistikoje, visuomeninėse organizacijose, „Spaudos fondo“ ir kitoje leidybinėje veikloje, ieškojo naujų, modernesnių raiškos formų [23, 337]. Tad stiprėjant tarptautiniams

kultūriniais ryšiams ir iššūkiams, mokslininkų telkimas profesionaliai lituanistinei veiklai tapo svarbia kultūros politikos strategijos dalimi, jos modernizavimo galimybe.

Ideologinės ir politinės Lituanistikos instituto steigimo aplinkybės, mokslo asmenybių indėlio vertinimas šiame kontekste skatina tam tikras galimas istorikų diskusijas, nes nėra išsamiai tirti nepriklausomos Lietuvos akademinio elito, jo veikiančių inteligentijos grupių kultūrinio bendradarbiavimo ypatumai, intelektualų socialumo kaita ir jos priežastys, daugiau analizuotos pasaulėžiūrinių pozicijų sankirtos.

Augant visuomeninei įtampai, pasak istoriko Aurelijaus Giedos, ideologinės prielaidos „kartais tampa reikšmingu, politiškai orientuotu mokslinės minties stabdžiu“ [20, 432]. Tokią situaciją istorikas įžvelgia ir Lituanistikos instituto steigimo metu ir vertina ne kaip „formalų naujų etatų lituanistiniams mokslams kūrimą, o greičiau kaip veiksmą, kuriuo, be tautinės kultūros paieškų, buvo siekiama sudaryti palankias sąlygas lituanistikai nusipelnusiems, o kartu ir režimui lojaliems asmenims“ [22, 434]. Kita vertus, autorius pabrėžia Mykolo ir Vaclovo Biržiškų, Igno Jonyno ir kitų lyderių, socialiai aktyvaus universitetinio elito veiklos reikšmę lituanistiniams tyrimams ir jų potencialui plėtoti. Tai rodo ir tarpukario intelektualų publikacijos apie mokslo ir kultūros politiką. Pavyzdžiui, kalbininkas Pranas Skardžius, kritikuodamas ribotą ir formalizuotą nepriklausomos Lietuvos Švietimo ministerijos požiūrį į lituanistinius tyrimus, akcentavo Vytauto Didžiojo universiteto mokslininkų darbų svarbą rengiant „Lietuvių kalbos žodyną“, renkant ir tiriant paveldo šaltinius, atliekant kitus darbus, kurie sudarė mokslinį pagrindą Lituanistikos instituto veiklai organizuoti [44, 3].

Verta paminėti, kad mokslininkų bendruomenės elito telkimo siekiai, lituanistinių pozicijų sklaida, taip pat mokslo centro steigimo idėjos aptarimas iš dalies sietini su Juozo Keliuočio telkiama intelektualų aplinka. Jo organizuotame „Naujosios Romuvos“ klube rinkosi ne tik dailininkai ir literatai, bendrauti pradėjo ir universitetinė inteligentija. J. Keliuočio memuarika, biografija ir kiti skelbti duomenys byloja, kad jo bendradarbiavimas su akademinė bendruomene buvo itin svarbus kultūrinio sąjūdžio intelektualų diskusinei aplinkai formuoti, naujovėms skleisti, taip pat Lietuvos istorijos, tautosakos, kultūros paveldo ir kitų lituanistikos tyrimų aktualijoms svarstyti [25, 68; 18, 52]. Inteligentijos kultūrinės veiklos kryptingo telkimo pavyzdys – 1935 m. kovo 3–6 d. Vytauto Didžiojo universiteto rūmuose romuviečių organizuotas Lietuvos kultūros kongresas. Į renginį pakviesti šalies literatūros, meno kūrėjai, muziejininkai, mokslininkai svarstė kultūrinės veiklos plėtojimo, istorinio paveldo puoselėjimo aktualijas, šiame kontekste kalbėta ir apie akademinio mokslinių tyrimų centro steigimo aktualumą [4, 1; 22, 300].

Šių dienų mokslinėje literatūroje pagrįstai pabrėžiama XX a. 4-ajame dešimtmetyje kultūrologiniu požiūriu svarbi tiek dalies mokslo intelektualų viešosios raiškos, tiek ir stiprėjančios tautininkų ideologijos tendencija – siekta europietiško modernumo sklaidimą suderinti su lietuvių nacionaline tradicija ir kurti tuo paremtą tautinę kultūrą. Tai sudarė konceptualią prielaidą pradėti nuoseklius valstybės finansuojamus lituanistinius tyrimus.

1938 m. spalio 4 d. po svarstymų Lietuvos Respublikos Seime buvo patvirtintas ir tų pačių metų spalio mėn. 31 d. spaudoje paskelbtas steigiamo Lituanistinio instituto statusas. Institutui buvo suteiktas Antano Smetonos vardas. Numatytos pagrindinės darbo kryptys – tirti lietuvių tautosaką, kalbą, istoriją, plėtoti tarptautinius mokslo ryšius. Įstaigoje leista įdarbinti 25 darbuotojus [16, 535]. Šios mokslo įstaigos vidaus darbo tvarką nustatančio reguliavimo projekte buvo įvardyta administravimo struktūra, kurią sudarė direktorius, Instituto taryba bei Lietuvių kalbos, Lietuvos istorijos ir Lietuvių tautosakos skyrių vadovai.

Instituto tarybai buvo pavesta spręsti statute nurodytus mokslo klausimus. Įstaigai buvo suteiktos patalpos Kauno mieste, Totorių gatvėje, numatyta įrengti mokslo literatūros biblioteką, archyvą [15, 9].

Instituto personalą pradėta formuoti 1939 m. pradžioje: tų metų vasario 1 d. direktoriumi buvo paskirtas Švietimo ministerijos generalinis sekretorius Kazimieras Masiliūnas, taip pat priimti visų trijų sukurtų skyrių darbuotojai. Institute buvo įdarbinti profesorius Mykolas Biržiška, docentas Pranas Skardžius (abu dalyvavo ir 1935 m. VDU komisijos rengtame projekte), reikšmingos asmenybės lituanistiniais tyrimams organizuoti: profesorius Juozas Balčikonis, docentas Antanas Salys, docentas Zenonas Ivinskis, profesorius Ignas Jonynas, daktaras Juozas Stakauskas, daktaras Adolfas Šapoka ir kt. [37, 32].

Instituto personalo atranka domėjosi valstybės prezidentas Antanas Smetona. Šios mokslo įstaigos kūrimo procesas, pasak mokslo istoriko Vyganto Broniaus Pšibilskio, nuo pat pradžių sukėlė nemažą trintį tarp mokslininkų, tačiau, formuojant mokslinio darbo kryptingumą, praverė Mykolo Biržiškos ir kitų mokslininkų mokslinio darbo organizavimo patirtis, tyrinėjimo įgūdžiai, iš dalies siekta suderinti skirtingus organizacinius požiūrius [42, 293]. Verta pažymėti, kad Instituto organizacinės struktūros ir personalo formavimas sudarė prielaidas mokslo ir kultūros sanglaudai stiprinti.

1939 m. kovo 6 d. įvyko iškilmingas Instituto atidarymas, jo metu buvo pristatytos planuojamos lituanistinių tyrimų kryptys. Veiklos pradžioje buvo svarbūs jau užmegzti mokslininkų tarptautiniai akademiniai ir kultūriniai ryšiai, dalyvavimas tarptautinėse organizacijose. Pirmais veikimo metais Instituto administracija per Lietuvos pasiuntinybes užsienio šalyse ir kitų šalių įstaigas informavo Baltijos šalių, Lenkijos, Vokietijos, Italijos, Prancūzijos, JAV, Vatikano mokslo įstaigas apie Instituto veiklos tikslus ir bendradarbiavimo siekius [7, 89]. Jau 1939 m. gegužės 8 d. Lenkijos užsienio reikalų ministerijos rašte Lituanistikos institutui buvo rašoma, kad bendradarbiavimo ryšius pageidauja užmegzti kelios šios šalies mokslo draugijos, taip pat bibliotekos, archyvai ir kai kurios kitos institucijos [6, 89]. Tarptautinių Instituto ryšių perspektyva galėjusi būti itin naudinga ne tik mokslo, bet ir Lietuvos kultūros sklaidai plėtoti, tuo požiūriu buvo reikšmingi mokslininkų asmeniniai ryšiai, bendradarbiavimas.

Ši patirtis buvo kaupiama per visus tarpukario metus dalyvaujant tarptautinių visuomeninių kultūrinių organizacijų veikloje, telkiant ne tik mokslo, bet ir kultūros veikėjus bei kūrėjus, publicistus. Pavyzdžiui, universiteto profesoriai palaikė ryšius su Tautų Sąjungos Tarptautinio intelektualinio bendradarbiavimo komisija ir Intelektualiojo bendradarbiavimo institutu Paryžiuje, dalyvavo jų renginiuose [3, 1–2]. Lietuvos mokslininkai įsitraukė į kultūrinių organizacijų tarptautinių ryšių veiklą, teikė informaciją užsienio institucijoms, jų leidiniams apie Lietuvą, jos kultūrinį ir istorinį paveldą, liaudies kūrybą, dalyvavo rengiant tarptautinius renginius paveldo apsaugos ir sklaidos klausimais [5, 4–5]. Mokslininkai savo kūryba ir veikla skatino periodinės spaudos bei kitus leidėjus, taip pat muziejus, bibliotekas ir kitas institucijas skirti daugiau dėmesio kultūriniais ryšiams. Kaip byloja profesoriaus Eduardo Volterio ir kitų intelektualų susirašinėjimo tekstai, rūpintasi palaikyti ryšius su Berlyno, Hamburgo, Paryžiaus ir kitų miestų muziejais, bibliotekomis, saugyklomis, tiesiogiai bendradarbiauti su užsienio pažintinės literatūros leidėjais ir platintojais, siūlyta remtis Vokietijos ar kitų Europos šalių kultūros paveldo registravimo ir sklaidos patirtimi bei galimybėmis [19, 65]. Manytina, kad Lituanistikos instituto mokslinio darbo planuose neatsitiktinai pirmiausia buvo numatyta ieškoti ir tirti užsienio šalyse esančius Lietuvos istorijos ir kultūrinio paveldo šaltinius [8, 65–66], tad akademiniai ryšiai buvo naudingi.

Pirmaisiais aptariamos mokslo įstaigos veiklos metais vyriausybė skyrė nemažą valstybinį finansavimą. Metinį biudžetą sudarė 263 950 Lt, iš jų didžioji dalis buvo skirta darbo užmokesčiui, po 30 tūkst. Lt buvo numatyta leidybai ir tautosakai rinkti, kitiems moksliniams tyrimams, 14 tūkst. Lt buvo skirta žurnalams įsigyti [9, 23]. Finansavimo sąmatos struktūra byloja apie funkcionalias Instituto galimybes.

Institute buvo numatyti itin svarbūs darbai – rinkti lietuvių tautosaką, sudaryti bendrinės kalbos žodyną, pradėtas kai kurių tyrimų organizavimas, tačiau sovietinės okupacijos pradžia, politiniai ir ideologiniai iššūkiai tiesiogiai paveikė mokslo organizavimo sąlygas.

Prasidėjus Antrajam pasauliniam karui ir Sovietų Sąjungos vyriausybei perleidus Vilnių Lietuvai, Institutas rūpinosi Vilniaus kultūrinių turtų, bibliotekų ir archyvų apsaugojimu nuo išgrobstymo ir jų perėmimu [7, 89]. Karo ir okupacijų metais Lituanistikos institutas vertintinas kaip viena svarbiausių kultūros institucijų, telkusių inteligentiją bendram darbui sudėtingomis sąlygomis.

LITUANISTIKA MOKSLŲ AKADEMIJOS ORGANIZAVIMO SISTEMOJE

Nepriklausomoje Lietuvoje pradėtą mokslo institucionalizavimo procesą labai paveikė sovietinės okupacijos ir politinės santvarkos, griežtai reguliuojančios visą visuomeninį gyvenimą, įtvirtinimas. Nuo pat sovietinės Lietuvos okupacijos pradžios 1940 m. birželio 15 d. iki prievartinio įtraukimo į SSSR sudėtį 1940 m. rugpjūčio mėn. pradžioje, kaip liudija dokumentiniai šaltiniai, visuomeninio gyvenimo pertvarkymai buvo vykdomi politinio bei ideologinio spaudimo sąlygomis ir labai skubotai [31]. Jau 1940 m. birželio 27 d. vidaus reikalų ministro įsakymu buvo sustabdyta visų draugijų ir organizacijų, veikusių iki birželio 20 d., veikla [10, 86].

Kita vertus, Lietuvos mokslų akademijos įsteigimo dalyvių karo metais rašytos apžvalgos rankraštyje nurodyta, kad 1940 m. rengiant MA organizacinės struktūros organizavimo planą buvo analizuojama ne tik sovietinių respublikų – Ukrainos, Gruzijos, Baltarusijos – mokslų akademijų veikimo sistema, bet taip pat domėtasi kitų Europos šalių akademinio mokslo organizavimo patirtimi [13, 4]. Galutinis Lietuvos mokslų akademijos steigimo projektas, anot jos steigėjų, buvo parengtas Vienos mokslų akademijos ir Baltarusijos mokslų akademijos statutų pagrindu. „Pro Lietuvos komisarų tarybą projektas praėjo gana nelengvai, 1941 m. sausio 16 d. paskelbus Lietuvos mokslų akademijos įsteigimo nutarimą, Lituanistikos institutas buvo ištiesai inkorporuotas į Akademiją“ [13, 5].

Iš esmės teko naudoti valdžiai palankesnius mokslo organizavimo būdus. Verta paminėti, kad dalis Lietuvos akademinės bendruomenės narių dar nepriklausomoje šalyje viešai žavėjosi mokslo plėtojimu Rusijoje ir kitose sovietinėse respublikose, propagavo sovietinio mokslo pasiekimus spaudoje ir renginiuose, todėl prisitaikymas prie sovietinio organizacinio modelio kai kuriems mokslininkams nebuvo itin sudėtingas, tačiau, kaip vėliau nurodė patys mokslininkai, politiškai apgaulingas procesas.

M. Tamošaitis, analizuodamas prosovietinių nuostatų stiprėjimą tarpukario Lietuvos inteligentijos aplinkoje, nurodo, kad tokios pozicijos buvo vis plačiau skleidžiamos literatūroje ir publicistikoje. Jų autoriais buvo kai kurie Kauno universitetinės bendruomenės nariai, o vienu iš legalaus lietuvių rašytojų kairėjimo centrų buvo VDU Humanitarinių mokslų fakultetas ir studentų draugija „Scientia“. Išskirtinai akcentuojamas minėto fakulteto dekanas Vinco Krėvės-Mickevičiaus vaidmuo lietuvių rašytojų kairėjimo procese. Kita vertus, V. Krėvės-Mickevičiaus kairėjimas biografinėje monografijoje vertinamas ne tiek kaip nuoseklus ir ideologiškai bei politiškai motyvuotas aktas, kiek kaip „politinių aistrų bei

asmeninių antagonizmų padiktuota ambicingo žmogaus laikysena ar net savotiška keršto forma jo buvusiems bendraminčiams“ [48, 144].

V. B. Pšibilskio knygoje pateikti duomenys byloja, kad Mykolas Biržiška buvo suklaidintas sovietinės propagandos, todėl siekė plėtoti kultūrinius ryšius su Sovietų Sąjunga ir propagavo sovietinės kultūros gyvenimą. Pasak knygos autoriaus, „Pakliuvę į stalininės propagandos pinkles, Sovietų sąjungos kultūros ir kitais laimėjimais žavėjosi ne tik Lietuvos, bet ir Vakarų intelektualai“ [42, 265]. Iš dalies tai paaiškinama sustiprėjusiu nacistinės Vokietijos agresyvumu. Nors steigiant Mokslų akademiją kai kurie Lietuvos intelektualai, pasak mokslo istoriko Juozo Algimanto Krikštopaičio, „užėmė tylaus nepaklusnumo ir jėgų tausojimo poziciją“ [27, 241], dalis akademinio elito buvo itin aktyvi, simpatizavo propaguojamai sovietinio mokslo politikai [47, 83]. Aktyvus dalyvavimas sovietinimo sąlygomis sparčiai steigiant akademių mokslinių tyrimų institucijas iš esmės atitiko ir bendrą dalies inteligentijos Lietuvoje ir kitose Baltijos šalyse elgsenos tendenciją. Kaip rašė sovietologai Romualdas Misiūnas ir Reinas Taagepera, „dalis šių šalių kultūros veikėjų kolaboravo su režimu, kad galėtų išlikti kultūriškai aktyvūs arba išvengti represijų, taip pat ir karjeros sumetimais“ [40, 126].

1941 m. sausio 16 d. buvo įsteigta Lietuvos SSR Mokslų akademija ir jos organizacinis komitetas, jam vadovavo Vincas Krėvė-Mickevičius, kuris tuo metu net buvo paskelbtas LSSR rašytoju klasiku [48, 214]. Tų metų kovo 10 d. buvo patvirtintas LTSR MA statutas, kuriame LTSR Mokslų akademija įvardijama kaip aukščiausia Lietuvos mokslo įstaiga, jungianti žymiausius mokslininkus, numatyti trys akademijos skyriai: Humanitarinių mokslų, Socialinių ir ekonominių mokslų, Gamtos, matematikos ir technikos mokslų. Šiame dokumente šalia kitų tikslų buvo numatyta tirti Lietuvos praeitį, jos kultūrą, tautosaką, papročius, spręsti pagrindinius lietuvių bendrinės kalbos, rašybos, terminologijos klausimus [29, 106]. Balandžio 18 d. buvo išrinkta Lietuvos Mokslų akademijos vadovybė: jos prezidentu tapo Vincas Krėvė-Mickevičius, viceprezidentu – Antanas Purėnas, generaliniais sekretoriais – Mykolas Biržiška, Albinas Rimka, Juozas Matulis. Mokslų akademijos prezidiumas veikė Vrublevskių bibliotekos patalpose. Tų pačių metų gegužės mėn. pradėjo veikti 6 institutai: Lietuvių kalbos, Lietuvių literatūros, Lietuvos istorijos, Etnologijos, Ekonomikos, Lietuvos teisės ir ūkio. Pradėti parengiamieji darbai Chemijos, Geologijos ir geografijos, Biologijos, Eksperimentinės medicinos institutams steigti [21, 51].

Šaltinių ir istoriografijos duomenys liudija, kad kuriant Lietuvos mokslų akademijos struktūrą, 1941 m. inteligentija siekė išsaugoti lietuvių kalbos, kultūros, istorinio paveldo tyrimus, mokslo potencialą, taip pat organizuoti Lietuvos visuomenei naudingus taikomuosius tyrimus, kurie pagal sovietinės valstybės mokslo organizavimo modelį buvo telkiami respublikinėse mokslų akademijose.

Mokslų akademijos formavimas buvo pradėtas ne tik nuo Lituanistikos instituto perkėlimo iš Kauno į Vilnių; jai buvo perduotas Vilniuje uždarytų mokslo organizacijų turtais bei sukauptos vertybės, knygos ir kiti fondai. Kartu buvo perduodamas ilgai kauptas ir tirtas lietuvių bei kitų Lietuvos tautybių kultūrinis palikimas. Tačiau 1941 m. pradžioje įsteigta LTSR Mokslų akademija esminį dėmesį pirmiausia turėjo skirti ne šiam palikimui išsaugoti ar tolesnėms studijoms, iš esmės jai buvo pavesta „nagrinėti aktualius socializmo kūrimo uždavinius“, o kultūriniu palikimu daugiausia rūpintis individualia mokslininkų iniciatyva ir prisitaikant prie galimybių veikti nustatytose ribose. Vienas Mokslų akademijos kūrėjų M. Biržiška savo atsiminimuose išėivijoje rašė apie to meto iliuzijas prisitaikyti naujoje sistemoje: „Atsižvelgiant į naujus politinės santvarkos reikalavimus ir kremlininkų privengimą leisti visuomenei pasireikšti kultūrinėje srityje, teko apsiriboti siauresne

mokslinė veikla“ [17, 86]. Taip pat jis nurodo, kad iš Vilniaus ir Kauno universitetų pristatytų kandidatų buvo atrinkta keliolika profesorių, komunistų partijos požiūriu, tinkamų būti Mokslų akademijos nariais. Į laisvas akademikų vietas partinės institucijos nepraleido žinomų Lietuvos mokslo bendruomenės asmenybių: teisės profesoriaus Mykolo Romerio, finansų teisės profesoriaus Vlodo Jurgučio.

Pritartina šių dienų mokslo istorikų teiginiui, kad dėl mokslo ideologizavimo humanitarų tyrėjų padėtis buvo sunki, tačiau tenka pripažinti, kad Mokslų akademijos prezidentu ir tikroju jos nariu patvirtintas V. Krėvė-Mickevičius ir kiti mokslo intelektualai mėgino išsaugoti Lietuvos mokslo bei kultūros vertybes sovietinimo sąlygomis, tai darė ir karo metais vokiečiams okupavus Lietuvą [28, 4]. Pažymėtina, kad sovietmečio pradžioje mokslo tyrimus teko organizuoti ne tik sudėtingomis ideologinio ir politinio spaudimo sąlygomis, negatyviai paveikė ir tarptautinių akademinų ryšių praradimas, represijos prieš intelektualus.

Mokslų akademijoje įkurto Humanitarinių mokslų skyriaus generaliniu sekretoriumi buvo paskirtas M. Biržiška, skyrius vadovavo Lietuvių kalbos, Literatūros, Etnologijos, Istorijos institutams, nacionaliniams gudų, lenkų, žydų, karaimų muziejams [42, 336]. Institutus pradėta organizuoti Lituianistikos institute prieškariumi steigiamų padalinių pagrindu. Štai Lietuvių kalbos institutas buvo kuriamas steigiant šias sekcijas: Lietuvių kalbos žodyno, Bendrinės lietuvių kalbos ir terminijos, Tarmių, buvo įdarbinti iš Kauno atvykę darbuotojai. Jo direktoriumi LTSR MA Humanitarinių mokslų skyriaus susirinkime buvo išrinktas kalbininkas Pranas Skardžius [29, 119]. Panašiai Lituianistikos instituto pagrindu 1941 m. balandžio mėn. Vilniuje buvo pradėti steigti Lietuvių literatūros, Etnologijos, Istorijos institutai, telkiami darbuotojai iš Kauno, o jų vadovais tapo žinomos mokslo ir kultūros asmenybės Vincas Mykolaitis-Putinas, Pelikšas Bugailiškis, Konstantinas Jablonskis.

Institutuose, kaip liudija dokumentinių šaltinių, egodokumentų duomenys, stengiasi planuoti ir įtvirtinti aktualių Lietuvos kultūrai lituanistinių tyrimų, leidybos darbus, sutelkti kvalifikuotus darbuotojus. Štai formuojant Istorijos instituto mokslinių tyrimų kryptingumą siekta išsaugoti esminius buvusio Lituianistikos instituto istorikų numatytus tikslus, steigiamo instituto reguliamino projekte buvo numatyta „tirti Lietuvos ir lietuvių tautos praeitį, rinkti, tvarkyti ir skelbti Lietuvos istorijos mokslinę medžiagą ir šaltinius, atstovauti Lietuvos istorijos mokslui Lietuvoje, telkiant mokslo jėgas ir keliant jų mokslinį pajėgumą, reprezentuoti užsienyje Lietuvos istorijos mokslą, informuoti kitų kraštų istorijos mokslo įstaigas apie Lietuvos mokslinius ir kultūrinius pasiekimus“ [12, 1]. Pagal šį projektą instituto vadovybę, kaip ir kitose steigiamose mokslo įstaigose, sudarė direktorius, sekcijų ir kitų padalinių vadovai, mokslinius klausimus pavesta spręsti renkamai instituto mokslo tarybai, buvo numatyta įsteigti Lietuvos istorijos, Archeologijos ir Archeografijos padalinius (sekcijas). 1941 m. pavasarį buvo svarstomas ir patvirtintas 1941–1942 m. istorijos tyrimų organizavimo planas, numatyti parengiamieji reikalavimai leidybai organizuoti [11, 1–4].

Nors akademinis mokslo institucionalizavimas Lietuvoje buvo pradėtas sovietinimo politikos įtvirtinimo sąlygomis, mokslo istoriografijoje jis pagrįstai vertinamas kaip reikšmingas įvykis, kultūrinės ir mokslinės raiškos tęstinumo išsaugojimo siekis karo ir okupacijų sąlygomis. Prasidėjusi nacistinės Vokietijos okupacija ir jos režimas trukdė organizuoti visus numatytus mokslinius tyrimus, tačiau Lietuvos mokslų akademija nebuvo uždaryta, dalis mokslininkų išsaugojo darbo vietas ir stengėsi tęsti kai kuriuos lituanistinių šaltinių kaupimo, jų tyrimo darbus.

Artėjant karo pabaigai ir antrai sovietinei okupacijai nemaža dalis Lietuvos kultūros veikėjų, mokslo darbuotojų pasitraukė į Vakarų šalis, tad šalies intelektualusis potencialas

labai sumenko, dalis žymių mokslininkų, mokslo organizatorių jau buvo nusivylę sovietinio gyvenimo realijomis, bijojo naujų represijų. Penki iš trylikos 1941 m. rinktų Mokslų akademijos narių, tarp jų humanitarai Mykolas ir Vaclovas Biržiškos, Vincas Krėvė-Mickevičius, karo metais pasitraukė į Vakarų šalis. Vienas iš emigravusių mokslininkų – Steponas Kolupaila, Kauno universitetinių fakultetų ir mokslo institucijų perkėlimo į Vilnių projekto autorius, dalyvavęs sovietinėje mokslo reorganizacijoje, bet taip ir nepritapęs naujoje sistemoje, viename laišku rašė, kad „neišsigando komunizmo, stojo į darbą savo tautai, tačiau greit įsitikino sovietinės politikos realybe: matė suėmimus, trėmimus, žudymus“ [24, 270].

Nors savo šalyje likę intelektualai prarado daugelį iliuzijų, bet tikėjosi dirbti pagal savo kvalifikaciją ir ginti kultūrinius lietuvių tautos interesus, siekė tęsti pradėtą mokslo institucijų darbą. Mokslininkų iniciatyva nuo 1944 m. vasaros buvo rengiamasi organizuoti Lietuvos mokslų akademijos darbą, svarstomi tyrimų prioritetai, akcentuojama taikomųjų tyrimų svarba. 1945 m. vasario 13 d. sovietinės Lietuvos vyriausybė – Liaudies komisarų taryba – priėmė nutarimą „Dėl Lietuvos TSR Mokslų akademijos veikimo atnaujinimo“. Buvo sudarytas skirtingiems mokslams atstovaujantis organizacinis komitetas akademiniam skyrių ir institutų darbui organizuoti, jo pirmininku paskirtas Juozas Matulis, generaliniu sekretoriumi – Juozas Bulavas ir nariu – Juozas Žiugžda [21, 121]. Mokslų centro atnaujinimas vyko taikant griežtą, unifikuotą veiklos organizavimą ir jos kryptingumo reglamentavimą. Buvo parengtas ir po svarstymų 1945 m. balandžio 14 d. LTSR Liaudies komisarų tarybos patvirtintas naujas „Lietuvos TSR Mokslų akademijos statutas“, kuriame buvo nustatyta Mokslų akademijos institucijų struktūra, organizacinė sistema [36, 3–5]. Pažymėtina, kad lituanistiniai humanitariniai institutai pagal Sovietų Sąjungos Mokslų akademijos pavyzdį buvo sujungiami su socialinių mokslų tyrimų įstaigomis bendrame Visuomeninių mokslų skyriuje, tad jį sudarė Lietuvių kalbos, Lietuvių literatūros, Lietuvos istorijos, Ekonomikos, Teisės institutai, taip pat numatyta centrinės LTSR MA bibliotekos, leidyklos ir kai kurių muziejų, kitų padalinių veikla. Pagal sovietines direktyvas, MA buvo numatyta derinti teorinius ir taikomuosius tyrimus, iš dalies tai lietė ir visuomenės mokslų sektorių.

1945 m. gegužės mėn. pradžioje Valstybinėje etatų komisijoje Maskvoje buvo patvirtinta 300 LTSR MA etatų, iš jų humanitariniams institutams skirta po 12 etatų. Lietuvos istorijos instituto direktoriumi laikinai buvo paskirtas Pelikšas Bugailiškis, Lietuvių kalbos institutui pradėjo vadovauti Juozas Balčikonis, Lietuvių literatūros – Vincas Mykolaitis-Putinas [29, 191]. Finansavimas ir personalo formavimas Mokslų akademijoje vyko gana vangiai, tačiau humanitariniai institutai veiklą pradėjo jau 1945 m. vasarą. Antai Lietuvių kalbos institutas parengė ir atidavė spausdinti akademinio lietuvių kalbos žodyno antrą tomą, sutvarkė Vilniaus krašto vietovardžių sąrašus. Buvo rengiami rusų-lietuvių, lietuvių-rusų žodynai, pradėtos organizuoti kalbininkų ekspedicijos, panaudojami ir plėtojami tautosakos fondai, nors leidybos darbai iš pradžių vyko lėtai [51, 236].

Kiti institutai taip pat rengė tekstus publikavimui, dalyvavo organizuojant muziejų ekspozicijas, parodas, rinko karo metu išsklaidytas kultūros ir istorijos vertybes, ir visa tai vyko visų pirma lituanistikos mokslų ir kultūros patriotų dėka, veikloje siekta mokslo ir atminties kultūros sanglaudos, platesnės kultūros paveldo sklaidos. Šiuo požiūriu pažymėtina archeologo Prano Kulikausko veikla: 1948 m. pradėjęs dirbti Lietuvos istorijos institute, tais pačiais metais organizavo archeologines ekspedicijas į Žemaitiją, archeologinių kasinėjimų radiniai buvo eksponuojami Vilniaus universitete įrengtame muziejuje [21, 103].

To meto spaudoje ir vėlesnėje sovietmečio literatūroje pabrėžiama, kad humanitariniai tyrimai buvo organizuojami siekiant juos susieti su Lietuvos kultūros palikimo įvertinimu

ir tai panaudoti „socialistinės visuomenės formavimui“, tad visai suprantama, kad šių dienų tyrimai atskleidžia vis daugiau mokslo institucijų, humanitarikos ir jos formuojamos kultūrinės aplinkos ideologizavimo apraiškų. Nors konkrečių mokslo ir kultūros asmenybių veikla šių dienų istoriografijoje vertinama nevienareikšmiškai, tačiau iš dalies pagrįstai pripažįstama, kad ir sovietinimo sąlygomis „gebėjusi reikštis pažangi mokslinė mintis“ [26, 120].

Pavyzdžiui, istorikas Konstantinas Jablonskis ne kartą rodė daug drąsos ir apsikrūmo, gindamas Lietuvos istorijos periodizacijos ir kitus klausimus, ne kartą buvo kritikuojamas, kad nesilaiko ideologinių marksizmo-leninizmo dogmų [39, 100; 49, 292]. Tėvynėje po karo dirbo ir žinomi istorikai Augustinas Janulaitis, Ignas Jonynas, kurių nuostatos ir veikla buvo reikšminga ugdant jaunuosius mokslininkus, išsaugant lituanistinių tyrimų tęstinumą.

Lietuvių kalbos tyrimų organizavimo srityje istoriografijoje akcentuojama Juozo Balčikonio svarba, kuris, pasak Zigmo Zinkevičiaus, po karo tapo savotišku lietuvių kalbos patriarchu, buvo „jablonskinės mokyklos“ tęsėjas, liaudinio kalbos pamato bendrinėje kalboje karščiausias gynėjas. Jis buvo kritikuojamas sovietinės valdžios, bet savo pažiūrų neatsisakė ir 1946 m. net buvo išrinktas akademiku [51, 239]. Literatūros istorikai ir literatai nurodo Vinco Mykolaičio-Putino reikšmę ne tik organizuojant Lietuvių literatūros instituto darbą pokariu, bet ir formuojant naujos literatūros tyrėjų kartos vertybines pozicijas. Vanda Zaborskaitė rašė, kad V. Mykolaitis-Putinas skleidė intelektualų aplinkoje moralinę nuostatą apie esminę lituanisto paskirtį – dirbti savo kultūrinį darbą [32, 254].

XX a. 5-ojo dešimtmečio pabaigoje pagal Sovietų Sąjungos mokslininkų rengimo standartus Lietuvoje buvo organizuojama aspirantūra mokslo disertacijoms rengti, tam skiriamas finansavimas. Disertacijų oponentų skyrimo ir kiti organizaciniai reikalai buvo svarstomi institutų mokslo tarybų posėdžiuose šalia kitų svarbiausių mokslo klausimų, pradėtas nuoseklus naujų mokslininkų rengimo procesas [14, 6]. Šaltiniai liudija, kad sovietinė valdžia siekė panaudoti mokslininkus, ypač pokario naujosios kartos, Lietuvos visuomenės sovietinimui, jo ideologinio ir politinio pamato tvirtinimui, vis labiau griežtino ideologinę komunistų partijos institucijų kontrolę.

Lietuvos kultūros sovietinimo šių dienų tyrimų kontekste pažymėtina Arūno Streikaus knygoje nagrinėjama sovietmečio Lietuvos kultūros intelektualų kūrybos, taip pat iš dalies akademinio gyvenimo reglamentavimo tema [45]. Ši problematika sulaukia daugiau tyrėjų dėmesio, bet nėra istoriografijoje visapusiškai įvertinta. Svarbus dėmesys monografijoje pagrįstai skiriamas humanitarinių ir socialinių mokslų sritims, kurios sovietmečiu buvo priskiriamos bendrai visuomenės mokslų kategorijai, turėjusiai vadovautis materialistinės pasaulėžiūros principais bei stiprinti sovietinės ideologijos pozicijas.

Šaltinių analizės pagrindu autorius pagrįstai teigia, kad Lietuvoje sovietmečiu mokslinių tyrimų cenzūra pagal svarbą buvo trečioje vietoje po kasdienės žiniasklaidos ir grožinės literatūros kontrolės, o ideologinės disciplinos sergėtojų akiratyje dažniausiai atsirasdavo humanitarai [45, 353]. Naujoje istoriografijoje fiksuojami istorikų susidūrimai su cenzūra ir LTSR MA Istorijos instituto mokslinės veiklos kritika pokario metais, taip pat šio instituto vadovų kaita. Štai iš Istorijos instituto direktoriaus pareigų buvo pašalintas sovietinimo „vilčių nepateisinęs“ Povilas Pakarklis, o negausios bendruomenės „prievaizdu“ buvo paskirtas istoriko išsilavinimo neturėjęs Juozas Žiugžda, kurio organizacinė veikla tiek istorikų, tiek ir kitų lituanistikos tyrėjų darbuose argumentuotai vertinama itin kritiškai. Lietuvos istorikų ribotos mokslinės raiškos galimybės sovietmečio metais išsamiai nagrinėtos Aurimo Švedo monografijoje, pateikti svarbūs duomenys [46]. Šaltinių tyrimo pagrindu knygoje daroma prielaida, kad sovietmečio visuomenėje buvo domimasi istorija, labiausiai vertinti

tie praeities tyrėjų darbai, kurie buvo „mažiausiai ideologiškai indoktrinuoti, „užkabino“ svarbias (istorinei sąmonei) temas ir kuriuose aiškiau jaučiamos istorizmo paradigmos“ [46, 38]. Platesnė šios prielaidos analizė ir argumentacija leistų geriau suvokti ir įvertinti lituanistinių mokslų poveikio svarbą visuomenei.

Penktojo ir šeštojo dešimtmečių sandūroje visos sovietinės Lietuvos mokslo įstaigos ir aukštosios mokyklos gavo iš centro atsiųstus „antruosius asmenis“, kurie turėjo padėti greičiau sovietizuoti akademinį gyvenimą, tačiau dėl kvalifikacijos stokos ir vietinių realijų neišmanymo, bent jau humanitarikoje, jie negalėjo atlikti svarbiausių jiems nurodytų darbų. Patikimų mokslinių kadrų deficitu, A. Streikaus nuomone, galima paaiškinti ir palyginti švelnų stalininį terorą Lietuvos mokslininkų atžvilgiu [45, 357].

Skelbti naujosios mokslo istoriografijos ir šaltinių duomenys byloja, kad nors pokariu steigiant Lietuvos mokslų akademiją ir kitas mokslo įstaigas siekta visų pirma stiprinti taikomuosius tyrimus, ideologizuoti mokslo turinį, tačiau Lietuvos mokslų akademija ir per pirmą pokario dešimtmetį sukurtas jos institutų tinklas „palaipsniui įgijo tam tikrą sąlyginę organizacinę autonomiją ir autoritetą visuomenėje“ [27, 239]. Mokslų akademijos lituanistinių institutų darbuotojams pavyko išsaugoti ir plėtoti svarbius lietuvių kalbos ir kitus lituanistinius darbus, nors šios tyrimų ir jų populiarinimo sritys buvo itin kontroliuojamos. Negatyviai vertintina tai, kad kompetentingų mokslininkų potencialas lietuvių kalbos ir literatūros tyrimams plėtoti dar buvo nedidelis, šių mokslo darbuotojų lyginamasis svoris Mokslų akademijoje aptariamo laikotarpio pabaigoje sudarė tik apie 15 proc. Daug žalos, Z. Zinkevičiaus nuomone, padaryta 1952 m. Lietuvių kalbos institutą prijungus prie Lietuvių literatūros instituto, „toks jungtinis institutas ilgą laiką vegetavo“ [51, 235].

Apibendrinant pabrėžtina, kad per pirmąjį pokario dešimtmetį suformuotos Mokslų akademijos lituanistinių institutų bendruomenės ideologinio ir politinio režimo stiprinimo sąlygomis sugebėjo panaudoti lituanistinį potencialą mokslinei ir kūrybinei veiklai plėtoti, skleisti mokslo žinias skirtingų kultūros sričių priemonėmis.

Kaip jau minėta, pastaruoju metu publikuojami informatyvūs egodokumentai ir kiti šaltiniai, mokslinėje literatūroje iš dalies atskleistos svarbios intelektualinio ir kultūrinio pasipriešinimo sovietinimui formos, tačiau viso to dar nepakanka istorinių faktų ir reiškinių sisteminiui bei platesnei analizei. Išskirtini bendrieji ir specifiniai mokslo sričių sovietinio institucionalizavimo analizės aspektai: mokslo „kolektyvizacijos“ ypatumai, formalios ir neformalios mokslininkų konsolidacijos prielaidos, mokslo organizavimo modelio formavimo galimybės, bendrieji ir specifiniai atskirų mokslo sričių ideologizavimo ir politizavimo bruožai, mokslininkų dvilypės elgsenos formos, mokslininkų kultūrinės veiklos ir kūrybos socialumas.

Pažymėtini daugiakultūrio Vilniaus akademinės raiškos pokyčiai. Tai sietina su tuo, kad sovietmečio pradžioje Lietuvos akademinis elitus buvo telkiamas Vilniuje, todėl siekiant išsamesnio ir tarpdisciplininio sovietinimo padarinių įvertinimo, mokslo ir kultūros sąveikos turėtų būti analizuojamos kartu su Vilniaus tautinių bendrijų intelektualaus gyvenimo pokyčiais karo ir sovietinimo metais.

IŠVADOS

Pirmojo nepriklausomoje Lietuvoje valstybinio mokslo centro – Antano Smetonos lituanistikos instituto – steigimo procesas istoriografijoje siejamas tiek su daugiaprofilinės Lietuvos mokslų akademijos projektais, tiek su XX a. 4-ojo dešimtmečio pabaigoje viešose diskusijose,

taip pat valstybės politikoje vis aktyvėjančiu siekiu stiprinti tautinę kultūrą ir panaudoti tam profesionalius humanitarų tyrimus. Mokslo istorijos požiūriu, instituto veiklos kryptingumo nustatymas sietinas ir su lituanistikos sampratos turinio nustatymu. Mokslo įstaigos organizavimo dokumentiniai šaltiniai liudija humanitarų mokslinių tyrimų prioritetų ir specializacijos tendenciją: tirti lietuvių kalbos, tautosakos, Lietuvos istorijos ir kultūros palikimą.

Į steigiamą institutą buvo pakviesti dirbti žinomi aktyvūs akademinės bendruomenės intelektualai: Mykolas Biržiška, Pranas Skardžius, Juozas Balčikonis, Antanas Salys, Zenonas Ivinskis, Ignas Jonynas, Juozas Stakauskas, Adolfas Šapoka ir kai kurie kiti, kurių patirtys sietinos su universitetine ir visuomeninių mokslo organizacijų veikla, tarptautinių ryšių plėtojimu. Kita vertus, ideologinės ir politinės Lituanistikos instituto steigimo aplinkybės, mokslo asmenybių indėlio organizuojant lituanistinius tyrimus vertinimas skatina tam tikras galimas šių dienų mokslininkų diskusijas, nes dar nėra pakankamai išsamiai iširta nepriklausomos Lietuvos akademinio elito sąveika, jos kultūrinio socialumo kaita.

Po Instituto atidarymo 1939 m. kovo 6 d. mokslininkai pradėjo parengiamuosius darbus bendrinės lietuvių kalbos žodynui rengti, lietuvių tautosakai rinkti, istorijos šaltiniams tirti, pradėta rūpintis tarptautinių mokslinių ir kultūrinių ryšių plėtojimu. Šiuos itin svarbius Lietuvos kultūrai darbus vėliau siekta išsaugoti ir transformuoti prasidėjus sovietinei Lietuvos mokslo institucionalizacijai steigiamoje Mokslų akademijoje.

Sovietmečio pradžioje mokslo tyrimus teko organizuoti ne tik sudėtingomis ideologinio ir politinio spaudimo sąlygomis, negatyviai paveikė tarptautinių akademinų ryšių paradimas, represijos prieš intelektualus, tačiau mokslo institucionalizavimas buvo pradėtas pritaikant Lituanistikos instituto mokslinį pagrindą, jo pradėtus darbus. 1941 m. sausio 16 d. įsteigta Lietuvos SSR Mokslų akademija pirmiausia turėjo „nagrinėti aktualesius socializmo kūrimo uždavinius“, tačiau, prisitaikant prie galimybių veikti valdžios nustatytose ribose, individualiomis mokslininkų pastangomis pradėta rūpintis Lietuvos kultūrinio paveldo išsaugojimu ir jo tyrimų organizavimu. Mokslų akademijoje įkurtuose Lietuvių kalbos, Literatūros, Etnologijos, Istorijos institutuose, kaip liudija šaltinių duomenys, stengtasi planuoti ir įtvirtinti aktualių Lietuvos kultūrai lituanistinių tyrimų, leidybos darbus, sutelkti kvalifikuotus darbuotojus. Lituanistinius darbus pavyko iš dalies tęsti ir nacių okupacijos metais, tačiau dalis kvalifikuotų Lietuvos mokslininkų karo pabaigoje pasitraukė iš savo šalies.

Pokario metais Lietuvos Mokslų akademijos veiklos organizavimas vyko taikant griežto, unifikuoto veiklos reglamentavimo sistemą. Tyrimai atskleidžia vis daugiau mokslo institucijų, humanitarikos ir jos formuojamos kultūrinės aplinkos ideologizavimo apraiškų. Konkretų mokslo ir kultūros asmenybių veikla šių dienų istoriografijoje vertinama nevienareikšmiškai, tačiau pripažįstamas akademinės lituanistikos raiškos poslinkis.

Nors sovietinio režimo įtvirtinimo sąlygomis būta nemažai ideologinio ir politinio kolaboravimo pavyzdžių, lituanistinių institutų mokslininkai tęsė lituanistinius tyrimus, rengė tekstus publikavimui, taip pat dalyvavo muziejų ekspozicijų, parodų rengime, rinko karo metu išsklaidytas kultūros ir istorijos vertybes. Visa tai vyko visų pirma lituanistikos mokslų ir kultūros patriotų dėka, veikloje siekta mokslo ir atminties kultūros sanglaudos, platesnės kultūros paveldo sklaidos. Skelbti šaltiniai ir mokslo darbai liudija Juozo Balčikonio, Vinco Mykolaičio-Putino, Konstantino Jablonskio, Prano Kulikausko, kitų mokslinio ir kultūrinio elito asmenybių mokslinės, šviečiamosios veiklos svarbą, jų reikšmę ne tik organizuojant mokslinį darbą pokariu, bet ir formuojant naujos tyrėjų kartos vertybines pozicijas.

Lietuvos kultūros patriotų, jų formuojamos formalios ir neformalios aplinkos veikla sovietmečiu, mokslinis ir kultūrinis palikimas dar nėra pakankamai išsamiai ištirtas ir įvertintas, tai svarbu lituanistikos darbų tęstinumui ir jų sociokultūrinei vertei aktualizuoti šių dienų Lietuvos visuomenėje.

Gauta 2019 05 22

Priimta 2019 09 19

Šaltiniai ir literatūra

- [1] 1927 03 13 Humanitarinių mokslų ir literatūros draugijos susirinkimo protokolas. *Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius* (toliau – *LMAVBRS*), f. 105, b. 21, l. 1–2.
- [2] 1934 09 28 Humanitarinių mokslų fakulteto tarybos posėdžio protokolas. *Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius*, f. 96–VDU18, l. 53–70.
- [3] 1934 m. raštai Lietuvos intelektualinio bendravimo komisijai. *LMAVBRS*, f. 12–4809, l. 1–2.
- [4] 1935 m. Kultūros kongreso programa. *Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Rankraščių skyrius* (toliau – *LNMMBRS*), f. 35, b. 45.
- [5] 1936 m. Lietuvos intelektualinio bendravimo komisijos ataskaita. *LMAVBRS*, f. 12, b. 4809, l. 2–4.
- [6] 1939 05 08 Lenkijos užsienio reikalų ministerijos raštas Antano Smetonos lituanistikos institutui. *LMAVBRS*, f. 105, b. 595, l. 89.
- [7] 1939 m. Antano Smetonos lituanistikos instituto apyskaita. *LMAVBRS*, f. 105, b. 595, l. 89.
- [8] 1939 m. Antano Smetonos lituanistikos instituto Istorijos skyriaus darbo plano projektas. *LMAVBRS*, f. 105, b. 595, l. 65–66.
- [9] 1939 m. Antano Smetonos lituanistikos instituto sąmata. *LMAVBRS*, f. 105, b. 595, l. 23.
- [10] 1940 06 27 vidaus reikalų ministro A. Guzevičiaus nutarimas. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*, f. 402, ap. 11, b. 349, l. 86.
- [11] 1941 m. Lietuvos TSR MA Istorijos instituto administracijos posėdžių protokolai. *LMAVBRS*, f. 105, b. 196, l. 1–4.
- [12] 1941 m. Lietuvos TSR MA Istorijos instituto reguliamino projektas. *LMAVBRS*, f. 105, b. 666, l. 1.
- [13] 1941–1944 m. Lietuvos mokslų akademija Vilniuje. *LNMMBRS*, f. pr-582, l. 4.
- [14] 1949 03 19 Lietuvos TSR MA Istorijos instituto Mokslinės tarybos raštas. *LMAVBRS*, f. 105, b. 7, l. 6.
- [15] Antano Smetonos lituanistikos instituto reguliamino projektas. *LMAVBRS*, f. 105, b. 595, l. 9–11.
- [16] Antano Smetonos lituanistikos instituto statutas. *Vyriausybės žinios*, 1938, Nr. 624, p. 535–536.
- [17] BIRŽIŠKA, Mykolas. Lietuvos kelias į Mokslų akademiją. *Lituanistica*, 1987, Nr. 2, p. 86.
- [18] BRAZAUSKAS, Juozas. *Juozo Keliuočio drama*. Vilnius: Margi raštai, 2017.
- [19] Eduardo Volterio korespondencija. *LMAVBRS*, f. 154–119, f. 154–174.
- [20] GIEDA, Aurelijus. *Manifestuojanti Klėja. Istorikai ir istorika Lietuvoje 1883–1940 metais*. Vilnius: Vilniaus universiteto 1-kla, 2017.
- [21] *Juozas Matulis: Autobiografiniai bruožai*. Vilnius: TEV, 1999.
- [22] JUŠKA, Antanas. Kultūrinio darbo organizacija. *Naujoji Romuva*, 1935, Nr. 12–13, p. 300.
- [23] JUZEFOVIČIUS, Romualdas. Atminties kultūra ir akademinės publicistikos formavimasis nepriklausomoje Lietuvoje. *Vakarykščio pasaulio atgarsiai*. Vilnius: Lietuvos dailės muziejus,

Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2018, p. 326–337.

- [24] JUZEFOVIČIUS, Romualdas. Sowietyzacja nauki w powojennym Wilnie: przejawy transformacji i adaptacji. *Wilno i świat: dzieje środowiska intelektualnego*. T. 1. Białystok, 2002, s. 263–272.
- [25] KELIUOTIS, Juozas. Justinas Vienožinskis ir jo epocha. *LNMMBRS*, f. 31, b. 50, l. 1–68.
- [26] KLIMKA, Libertas; KRIKŠTOPAITIS, Juozas Algimantas. *Istorijos vėjų pagairėje*. Vilnius: Didakta, 2015.
- [27] KRIKŠTOPAITIS, Juozas Algimantas. *Išmintis atsiverianti pažinimo kelyje*. Vilnius: Mintis, 2013.
- [28] LIEKIS, Algimantas. Po 45 nutylėjimo metų. *Mokslas ir technika*, 1989, Nr. 1, p. 4–7.
- [29] LIEKIS, Algimantas. *Lietuvos mokslų akademija 1940–1990*. Vilnius: Lietuvos mokslų akademija, 2001.
- [30] *Lietuvos istorija*. T. 10, d. 2. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2015.
- [31] *Lietuvos okupacija ir aneksija 1939–1940*. Dokumentų rinkinys. Vilnius: Mintis, 1993.
- [32] *Lietuvos sovietinė istoriografija. Teoriniai ir ideologiniai kontekstai*. Vilnius: Aidai, 1999.
- [33] *Lietuvos TSR Mokslų akademija ir taikomieji mokslai respublikoje 1941–1985 m.* Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 1985.
- [34] *Lietuvos TSR Mokslų akademija*. Vilnius: LTSR Mokslų akademija, 1967.
- [35] *Lietuvos TSR Mokslų akademija*. Vilnius: Mokslas, 1981.
- [36] *Lietuvos TSR Mokslų akademijos statusas*. Vilnius: Spindulys, 1945.
- [37] MAČIULIS, Dangiras. Antano Smetonos lituanistikos instituto įkūrimas. *Lituanistica*, 2002, Nr. 2, p. 19–38.
- [38] MAČIULIS, Dangiras. *Valstybės kultūros politika Lietuvoje 1927–1940 m.* Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2005.
- [39] MERKYS, Vytautas. *Konstantinas Jablonskis*. Kaunas: Šviesa, 1991.
- [40] MISIŪNAS, Romualdas; TAAGEPERA, Reinis. *Baltijos valstybės: priklausomybės metai 1940–1980*. Vilnius: Mintis, 1992.
- [41] *Pranas Skardžius*. Gyvenimas ir darbai. Vilnius: Vilniaus universiteto I-kla, 2011.
- [42] PŠIBILSKIS, Vyngintas Bronius. *Mykolas Biržiška*. Vilnius: Vilniaus universiteto I-kla, 2009.
- [43] PUPKIS, Aldonas. *Juozas Balčikonis ir jo didysis „Lietuvių kalbos žodynas“*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2013.
- [44] SKARDŽIUS, Pranas. Mokslo darbas ir kasdienybė. *Lietuvos žinios*, 1940 liepos 31, Nr. 172, p. 3.
- [45] STREIKUS, Arūnas. *Minties kolektyvizacija. Cenzūra sovietų Lietuvoje*. Vilnius: Naujasis židinys-Aidai, 2018.
- [46] ŠVEDAS, Aurimas. *Matricos nelaisvėje. Sovietmečio lietuvių istoriografija*. Vilnius: Aidai, 2009.
- [47] TAMOŠAITIS, Mindaugas. *Didysis apakimas*. Vilnius: Gimtasis žodis, 2010.
- [48] TAMOŠAITIS, Mindaugas. *Vinco Krėvės-Mickevičiaus politinė biografija*. Vilnius: Gimtasis žodis, 2012.
- [49] TRUMPA, Vincas. *Apie žmones ir laiką*. Vilnius: Baltos lankos, 2001.
- [50] TYLA, Antanas. Istorija lituanistikos kontekste. *Lituanistika: tradicijos, dabartis, perspektyvos*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto I-kla, 1999, p. 13–30.
- [51] ZINKEVIČIUS, Zigmas. *Lietuvių kalba naujaisiais laikais*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1994.

ROMUALDAS JUZEFOVIČIUS

Institutionalisation of Lithuanian Studies, 1939–1955: Features of Cultural Discourse

Summary

The concept of “Lithuanian studies” used in this article covers the research on the Lithuanian language, literature, folklore, Lithuanian history, and cultural heritage. The aim is to evaluate the role of scholars in the process of establishing institutes of Lithuanian studies, starting from the Antanas Smetona Institute of Lithuanian Studies in Kaunas in 1939 until the final stage of the formation of the organisational structure and activity focus of the Lithuanian Academy of Sciences in the mid-1950s. The paper presents the analysis of the positions of scientists of independent Lithuania in the organisation of Lithuanian studies and the background of the establishment of the first state research institution in pre-war Kaunas. It evaluates the cultural role of scholars in preserving the continuity of Lithuanian studies in the Soviet period. Despite strict ideologisation and regulation of activities, the institutes of the Lithuanian Language, Literature, and History established by the Lithuanian Academy of Sciences during the Soviet period endeavoured to plan and consolidate research in Lithuanian studies, publishing pertinent to Lithuanian culture, and to mobilise qualified staff. Although there were a number of examples of ideological and political collaboration under the conditions of the Soviet regime, researchers of the institutes of Lithuanian studies attempted to further conduct their work, prepared texts for publication, and were engaged in organising museum exhibitions, displays and collected cultural and historical artefacts dispersed during the war. All this work was carried out primarily by passionate upholders of Lithuanian studies and Lithuanian culture who aimed for cohesion of scholarship and the culture of memory and for a broader dissemination of cultural heritage.

Keywords: Lithuanian researchers, Lithuanian studies, research institutions, history of culture